

Dopis třetí

Hluboké čtení: Je v ohrožení?

...považuji četbu v její zvláštní podstatě, v těchto plodných a záračných zásnubách s lůny samoty, za cosi mnohem většího. [...] Cítíme velmi jasně, že naše moudrost počíná tam, kde autorova končí... Ale podle jediného a prozatímního zákona o optice duchů (jenž patrně znamená, že nemůžeme přijmouti ničí pravdu a že si ji musíme utvořit sami) jeví se nám to, co je výrazem jejich moudrosti, leda jako počátek naší...

— MARCEL PROUST, *DNOVÉ ČETBY*¹

Milí čtenáři,

právě jste kráčeli ve stopách jednoho přečteného slova. V posledním dopise jste se dočetli, že přečtením jednoho slova aktivujete neuvěřitelné množství neuronů, což zahrnuje přenos signálů napříč několika oblastmi a všemi pěti vrstvami mozku. Ted si představte, že místo přečtení izolovaného slova *cesty* vás požádám, abyste toto slovo dekodovali a pochopili v mnohem náročnějším kontextu celých vět básně, jako je například následující:

*At cesty nikam nevedou,
tys po nich šel a šel jsi rád,
těch cest se nesmíš, nesmíš ptát...²*

Co najdeme ve větě?

Jestli někdy napíšu román, budou v něm věty podobné těmto veršům, tedy takové, které od vás budou vyžadovat mnohem víc, než abyste je jen přelétli očima. Kdyby moji kolegové z Tuftsovy univerzity Gina Kuperbergová a Phillip Holcomb použili ke sledování vašeho mozku různé neurovizuální techniky, od fMRI až po vyhodnocování kognitivních evokovaných potenciálů (ERP), tak ve chvíli, kdy čtete uvedené verše, byste měli příležitost vidět pozoruhodné procesy nutné k pochopení všech možných, někdy i překvapivých významů.³ Například poté, co jste se setkali se slovem *cesty* v uvedeném kontextu, byste v ERP viděli v různých jazykových oblastech mozku něco, čemu se říká odezva N400.⁴ Aktivita mozkových vln, v rozmezí asi čtyř set milisekund, v těchto oblastech dává elektrofyziologický signál, že je mozek překvapený. Zaznamenal něco neobvyklého a nečekaného — v tomto případě třeba slovní spojení, které není u slova *cesty* příliš obvyklé a ani jsme ho nečekali, obzvlášť poté, co jsme v předcházejícím dopise aktivovali a určitým způsobem „podbarvili“ všechny možné významy slova *cesty*. Věty, v nichž se nepotvrdí náš původní předpoklad významu či očekávání slovního spojení nějakého slova, vyžadují z hlediska mozku významnou odmlku, obzvlášť máme-li stejně jako v naší poslední větě pochopit, k jakým naléhavým závěrům se nás slovo snaží nasměrovat. Ve větách, jako jsou ty výše uvedené, znamená celek mnohem víc než souhrn částí a čtecí dráha mozku tuto skutečnost reflektuje tím, které procesy jsou aktivovány, jak dlouho a kde.

Zpracování podobných a vlastně i jakýchkoli jiných vět není jen jednoduché cvičení, při němž se všechny percepční i jazykové aktivity v jednotlivých oblastech mozku spouštějí

pro jedno slovo po druhém. Jak velice přesvědčivě píše Andy Clark, když čteme slova ve větě nebo delším textu, vstupujeme na nové kognitivní území, na kterém se předvídaní setkává s vnímáním, a vlastně docela často vnímání předchází a připravuje ho.⁵ Nepřestává mě udivovat, že díky všemu, co víme ještě předtím, než nějakou větu přečteme, jsme připraveni rychleji vizuálně rozeznat tvary jednotlivých slov a rychleji a přesněji pochopit jejich význam v jakémkoli novém kontextu. Mly, zkušením čtenářů, zpracováváme a propojujeme vjemy nižší úrovně (tedy z prvních oblastí čtecí dráhy) téměř vřezanou rychlostí. Pouze takto vysoká rychlost nám umožňuje věnovat pozornost procesům vyšší úrovně, které probíhají při hlubokém čtení. A tyto procesy si zase neustále předávají svoje závěry tam a zpět s procesy nižších úrovní, což je lépe připraví na další slova, s nimiž se můžou setkat.

Kognitivní krása těchto interaktivních výměn informací spočívá v tom, že urychlují vše od vnímání až po chápání. Vnímání urychlují tak, že zužují výběr možností slov, která budou při čtení pravděpodobně následovat, na soubor, kterému Gina Kuperbergová říká „proaktivní“ predikce.⁶ Je to totiž, co v dnešní době umí každý chytrý telefon, když na něm vytkáváte slova, přestože jsou jeho návrhy občas trochu bláznivé (a někdy i trapné). Tyto predikce vycházejí z různých zdrojů, včetně naší pracovní paměti, v níž je uloženo vše, co jsme právě přečetli, a také z dlouhodobé paměti a v ní uložených obecných znalostí. Interakce mezi vnímáním, jazykem a procesy hlubokého čtení společně urychlují naše chápání čteného, protože nám umožňují přecíst větu o osmnácti slovech jako souhrn predikcí, a tudíž mnohem rychleji, než jako souhrn informací pocházejících z osmnácti jednotlivě přečtených slov.

Kvalita našeho čtení jakékoli věty či textu nicméně závisí na době, jakou věnujeme jednotlivým procesům hlubokého čtení, a to bez ohledu na médium, z jakého text čteme. Vše, čemu se od této chvíle budeme v naší knize věnovat — od digitální kultury přes čtecí zvyklosti našich dětí i jejich dětí až po roli

hlubokého uvažování v našem životě i v celé společnosti — spočívá v pochopení zásadně důležitého, ale nikdy předem zaručeného způsobu, jak jednotlivým procesům tvořícím dráhu hlubokého čtení vyhrážujeme čas. Platí to jak pro rozvoj čtení dráhy v dětství, tak pro její pozdější udržování. Trvá několik let, než se procesy hlubokého čtení plně zformují, a jako spolehlivost si musíme být jisti, že věnujeme dostatečnou pozornost jejich vývoji u dětí už od velmi raného věku. Od nás, zkušených čtenářů, to vyžaduje každodenní ostražitost, abychom se rozhodli vynaložit milisekundy navíc, které jsou nutné pro udržení hlubokého čtení.

EINE KLEINE TEST

Pojdme se podívat, jak vám to půjde.

Zamyslete se nad následujícími dvěma úryvky od slavného genetika Francise S. Collinse, ředitele Projektu lidského genomu, o čtení nejnámějšího textu, jaký byl kdy napsán, o Bibli.

Hned teď si vezměte Bibli a přečtěte si začátek knihy Genesis od verše 1,1 až po verš 2,7. Nic nenabíráte čtení samotného textu, chce-li člověk skutečně pochopit jeho význam.⁷

Nauzdory pětadvaceti let trvajícím diskusím lze s čistým svědomím konstatovat, že žádný člověk neví, jaký přesně měly mít první dvě kapitoly knihy Genesis význam. Měli bychom to zkoumat i nadále! Ousměm názor, že vědecké objevy představují nepříteli tohoto snažení, je špatně pojaty. Stvořil-li Bůh vesmír i všechny zákony, kterým se řídí, a obdařil-li lidské bytosti intelektuálními schopnostmi poznat jeho dílo, chtěl by, abychom tyto schopnosti přehlíželi?⁸

Je dost dobře možné, že jste první úryvek Collinsova textu o stvoření světa, popsaném v první a druhé kapitole knihy

Genesis, jen tak přelétli a na čtení nevyvalovali žádné zvláštní úsilí. Nad druhým úryvkem jste se už možná museli i několikrát pozastavit. Ať tak či onak, je vysoce pravděpodobné, že jste ho přečetli jedním z dvou velice rozdílných způsobů: buď jste vynaložili značné úsilí a hluboce se při čtení Genesis zamýšleli nad tím, co měl Collins na mysli, když psal o vědě a náboženství, nebo jste to přečetli jen tak letem světem. Způsob, jakým jste uvedené úryvky přečetli, poskytuje milisekundy trávající náhled nejen na vaše současné čtení, ale také na dilemata, kterým čelíme v novém tisíciletí, kdy se pomalu přesouváme od kultury založené na gramotnosti a slovech k mnohem rychlejšímu, digitálnímu stylu čtení z displejů a monitorů.

William Stafford v jedné ze svých básní napsal: „Byla vám dána schopnost pozornosti.“⁹ Tímto způsobem popisoval jednotlivé vrstvy pod povrchem slov, jež nás vyzývá, abychom objevovali myšlenky, které nelze zahlédnout nikde jinde. Podstatná pozornosti, díky níž jste právě prozkoumali, nebo jen tak přelétli slova Francise Collinse, je základem velkých, nezodpovězených otázek, kterým začíná naše společnost čelit. Změní se charakter naší pozornosti, budeme-li číst texty v médiích, jež do popředí stavějí bezprostřednost, rychlé přecházení z jedné úlohy na druhou a neustálé sledování rozptylujících prvků našeho vědomějšího zaměření naší pozornosti?

Jako vědkyni mě znepokojuje otázka, zda se i zkušeným čtenářům po hodinách (a letech) každodenního čtení z monitorů pomalu mění způsob, jakým vyhrážují pozornost klíčovým procesům, když čtou delší a náročnější texty. Změní se neproporně kvalita našeho čtení — tedy základ kvalitního myšlení — s posunem kultury od tištěných médií čím dál tím více k digitálním? Jaké kognitivní hrozby a jaká očekávání tato změna přináší? Pokud chceme pochopit, o co můžeme osvojitelné a používáním dovedností potřebných pro každodenní život v jednadvacátém století přijít a co tím naopak můžeme ztratit, musíme se dostat k jádru věci. Proto bych s vámi ráda prozkoumala různé typy procesů hlubokého čtení, které tvoří

čtecí dráhu zkušeného čtenáře a jejichž rozličné schopnosti mluví samy za sebe. Zde popsané procesy hlubokého čtení netvoří jejich výlučný seznam ani se neobjevují v mozku v jediné sekvenci či konfiguraci. Některé z nich zastávají evokativní funkci, ostatní mají spíše funkci analytickou či generativní. V závislosti na typu čtení se ve čtecí dráze aktivuje několik složitých procesů v dynamickém tandemu, kdy podněty přicházejí samozřejmě ze čtení a také si je procesy předávají navzájem mezi sebou. Nezáleží na pořadí, v jakém se aktivují, protože jak řekl starý čínský sluha svému pánovi v románu Johna Steinbecka *Na východ od ráje*, „na konci je světlo“.¹⁰

Evokativní procesy hlubokého čtení

Když se zamyslíme nad tím, že „věta“ (sentence) doslova znamená „způsob myšlení“ [...] uvědomíme si, že [...] věta představuje pro myšlenku jak příležitost, tak její omezení — vše, pomocí čeho a čím myslíme. A navíc je to něco jako *hmatatelná* myšlenka... Vzor hmatatelného významu.

— WENDELL BERRY¹¹

OBRAZNOST

Díky Wendellu Berrymu, který definoval větu jako „*hmatatelnou* myšlenku“, se teď můžeme snadno přenést k nejméně hmatatelným, smyslově evokativním procesům hlubokého čtení: k naší schopnosti vytvářet při čtení v hlavě obrazy. Jak to děláme? Jak zdůraznil umělec a spisovatel Peter Mendelsund, to, co „vidíme“, když čteme, nám pomáhá spoluvytvářet obrazy s autorem textu, nebo někdy, jako při čtení některých beletristických děl, prostřednictvím jeho postav.¹² Podobně je to s hlasem vypravěče, který slyšíme při čtení beletrie i literatury faktu. Jak to popsala jedna spisovatelka: „Otevřete knihu a promluví k vám hlas. Objeví se svět, více či méně přátelský,

aby obohatil čtenářovu zásobu hypotéz o tom, jak by měl chápat život.“¹³ Když pak čtete, jak Mark Twain popisuje Huckleberryho Finna, jak Alice Walkerová charakterizuje Celi nebo jak Francis Scott Fitzgerald prostřednictvím hlasu Nicka Carrawaye popisuje Jaye Gatsbyho, dokázali byste každou z těchto postav zahlédnout někde v davu. Společně s autorem vytváříte jejich obrazy z mnohiny pečlivě vybraných smyslových detailů zprostředkovaných pouze slovy.

Vezměte si jednu z nejpůsobivějších kratičkových povídek, jaká byla kdy napsána. Vznikla jako výsledek sázky Ernesta Hemingwaye s jeho rozpustilými přáteli spisovateli. Ti se s ním vsadili, že nedokáže napsat povídku o šesti slovech. Nikoho nepřekvapí, že Hemingway sázku vyhrál. Překvapivý je ovšem jeho pocit, že tato povídka patří mezi jeho nejlepší díla. Má pravdu. Pomocí minimálního počtu slov dokázal ve čtenáři evokovat velice silné vizuální obrazy a současně aktivovat stejné procesy hlubokého čtení, jaké se spouštějí při čtení jeho delších textů. Zde je jeho povídka o šesti slovech:

*Na prodej: Kojenecké botičky. Nikdy nenošené.*¹⁴

Jen málokdy dokázalo mít užítí pouhých šesti slov takový účinek. S intuitivní jistotou cítíme, proč nebyly botičky nikdy nenošené. Než vás to napadne, v hlavě se vám objeví obraz osamělého páru dětských botiček, nejspíše s maličkými tkaničkami, a nikde ani stopa po malých nožkách. Tento obraz poslouží jako vstupenka k uloženým znalostem, díky nimž z povrchní informace o předeji vyvodíte celý možný scénář. Zároveň jste se dokázali pomocí interakcí mezi vašimi obecnými znalostmi, představami a inferenčními procesy posunout od svého úhlu pohledu k perspektivě jiných lidí, se všemi možnými emocemi, které se v průběhu přidaly.

Hemingway tedy dokázal šesti stručnými slovy vykreslit obraz, jenž ve čtenáři vyvolá řadu osobních emocí: svíravý pocit ze ztráty; sotva postřehnutelný pocit úlevy, že sami takovou

zkušenost nemáme; lehké bodnutí viny, které by následovalo po pocitu úlevy; a možná i záchvív naděje, že tento pocit snad nikdy nepoznáme na vlastní kůži. Jen málokterý spisovatel by v nás dokázal vyvolat takovou změť zoufalých pocitů a přitom tak šetřit slovy. Avšak úsporným stylem Hemingwaye novinaře se zde zaobírat nechci. Spíše schopností vytvářet v myšlích obrazy, které nám umožní jednak proniknout všemi vrstvami významu textu, jednak chápat myšlenky a pocity ostatních.

Empatie aneb „přechod“ k jinému úhlu pohledu

Jen se spojte.

— E. M. FORSTER¹⁵

Samotné přijetí nového úhlu pohledu i pocitů jiných lidí je jedním z nejdůmyslnějších, a přitom nedoceňovaných základů procesů hlubokého čtení. Marcel Proust svými „plodnými a zázračnými“ zásnubami s lůny samot¹⁴ ilustruje intimní, emoční rozměr našeho prožitku při čtení — naši schopnost sdílet a prožívat pocity s někým jiným, aniž se o centimetr vzdálíme svému osobnímu světu. Právě tato schopnost, kterou nám čtení propůjčuje — opustit, a přitom neopustit vlastní svět —, umožnila osamocené Emily Dickinsonové to, čemu ona sama říkala cesta „osobní fregatou“ do jiných životů i jiných světů, zcela mimo její pokoj s výhledem na Hlavní ulici v massachusettském Amherstu.

Narativní teolog John S. Dunne popsal proces setkání s jiným úhlem pohledu a jeho přijetí při čtení jako „přechod“ k pocitům, představám a myšlenkám jiných lidí prostřednictvím určitého typu empatie: „Tento přechod není nikdy úplný, naopak je vždy jen částečný a nekompletní. A také tu máme rovnocenný a opačný proces, kterým se *vracíme sami k sobě*.“¹⁶ Krásně a výstižně tak popsal, jak se dokážeme přesunout od

svého pohledu na svět, který je ze své podstaty dosti omezený, k jiným perspektivám a vrátit se obohaceni. Ve své tajemné knize o kontemplaci *Love's Mind* (Mysl lásky) Dunne ještě rozšířil Proustův pohled: „Možná že tyto „plodné a zázračné“ zásnuby s lůny samot¹⁷ jsou něco jako *učit se milovat*.“¹⁷ Dunne chápal Proustův paradox, k němuž dochází při čtení (tedy že se navzdory samotářské povaze čtení odehrává nějaká komunikace), jako nečekaný počátek naší snahy poznat jiné lidské bytosti, chápat, co cítí, a začít měnit naše vnímání toho, kdo nebo co znamená „druhý“. Pro teology, jako byl John Dunne, a spisovatele, jako je Gish Jenová, která tento princip objasňuje ve svém beletristickém díle i v literatuře faktu, je čtenba zvláštním místem, kde se člověk dokáže odpoutat sám od sebe a přenést se k ostatním lidem a přitom se učí, co znamená být jiným člověkem se všemi očekáváními, pochybnostmi a emocemi, které by jinak nikdy nepoznal.¹⁸

Výmluvný příklad transformačního vlivu „přechodu“ k jinému úhlu pohledu mi představil učitel herectví, jenž studoval na Berkeley a momentálně pracuje s dospívajícími v samém srdci středozápadu USA. Přišla za ním krásná třináctiletá dívka a řekla, že by se chtěla přidat k jeho divadelní skupině, která uvádí Shakespearovy hry. Mohlo by se zdát, že šlo o zcela běžnou žádost, až na to, že tato dívka trpěla cystickou fibrózou v pokročilém stadiu a byla si vědoma, že jí nezbyvá moc času. Tento úžasný učitel jí dal roli, která, jak doufal, jí umožní prožít romantickou lásku a vášeň, jež v životě možná nezažije. Jak sám řekl, byla z ní dokonalá Julie. Svoje repliky z *Romea a Julie* se naučila téměř přes noc, jako by tu roli hrála už stokrát.

Ale všechny kolem naprosto ohromilo až to, co následovalo. Dívka v hraní pokračovala a stávala se jednou Shakespearovou hrdinkou za druhou. Do každé role vložila ještě větší emoční hloubku a sílu než do té předešlé. Od její první role Julie už uplynuly roky. Navzdory všem očekáváním a lékařským prognózám začala studovat na vysoké škole. Snaží se získat titul

z medicíny a zároveň se věnuje studiu herectví, díky kterému může pokračovat ve svých „přechodech“ z jedné postavy do druhé.

Výjimečný příklad této mladé ženy nemá demonstrovat, jak mysl a srdce dokážou překonat tělesná omezení, ale spíše jak mocně na nás může zapůsobit, vžijeme-li se do životů ostatních, a co to může pro náš vlastní život znamenat. Herectví jen více zviditelňuje to, co vlastně děláme, když se skutečně a hluboce ponoříme do čtení. Vítáme v sobě jiné lidi jako hosty, a někdy se i jimi stáváme. Sami sebe na okamžik opustíme, a když se vrátíme, jsme posíleni a obohaceni, tato zkušenost nás změnila intelektuálně i emočně. A někdy prožijeme i to, co nám náš vlastní život neumožňuje, jak jsme viděli na příkladu této pozoruhodné ženy. Je to dar nevyčísitelné hodnoty.

A je v tom ještě něco víc. Jakmile zaujmeme jiný úhel pohledu, nejenže se náš smysl pro empatii spojí s tím, co jsme právě přečetli, ale zároveň se tím rozšíří i naše zvnitřněné znalosti o světě. To jsou ony naučené dovednosti, díky nimž se postupem času stáváme víc a víc lidmi. At už jako malé děti, které si čtou *Kvaka a Žbluňka* od Arnolda Lobela a zjistí, co Žbluňk udělá, když je jeho kamarád Kvak nemocný; nebo jako dospělí, když čtou *Milovanou* od Toni Morrisonové, *Podzemní železnici* od Colsona Whiteheada nebo *Nejsem žádný tvůj negr* od Jamese Baldwina, téměř na vlastní kůži pocítí duši drásající zvrhlost otroctví či zoufalství těch, kteří k němu nebo jeho odkazu byli odsouzeni.

Prostřednictvím tohoto rozměru čtení, který proměňuje naše vědomí, se učíme, jaké to je cítit beznaděj, zoufalství či nadšení a být zcela pohlceni nevyzpytatelnými pocity. Už si nevzpomínám, kolikrát jsem četla, co cítily všechny hrdinky Jane Austenové — Emma, Fanny Priceová, Elizabeth Bennetová v *Pýše a předsudku*, nebo její nejnovější ztělesnění v knize Curtis Sittenfeldové *Pýcha, předsudek a seznamka*. Ale vím, že každá z těch postav prožívala emoce, díky nimž jsem pochopila rozsah často protichůdných pocitů, které sídlí v každém z nás;

a když něco takového zakusíte, nebudete se s konkrétní složitou kombinací pocitů cítit sami, ať už jste na tom v životě jakkoli. V divadelní hře *Krajina stínů* o životě C. S. Lewise je to vyjádřeno následovně: „Čteme, abychom poznali, že nejsme sami.“¹⁹

Máme-li skutečně štěstí, možná poznáme zvláštní způsob lásky k těm, kteří obývají naše knihy, a občas i k jejich autorům. Jedno z nejvýstižnějších ztvárnění zmíněného pojetí najdeme u toho nejméně pravděpodobného autora, Niccola Machiavelliho. Aby dokázal lépe proniknout do vědomí autorů, které četl, a „rozprávět“ s nimi, oblékal si formální oděv, jenž odpovídal oděvu autorů v různých dobách. V dopise diplomatu Francescu Vettorimu v roce 1513 napsal:

Nestydím se za to, že s nimi mluvím a ptám se jich na důvody jejich činů; a oni mi ve svojí laskavosti odpovídají; můžou uplynout i čtyři hodiny a já nepocítím nudy, zapomenou na všechny starosti, nebrozím se chudoby, nebójím se smrti; celý se jim odevzdám.²⁰

Machiavelli v tomto úryvku vykresluje nejen vlastnost hlu-
bokocho čtení, díky které přijímáme jiný úhel pohledu, ale i schopnost nechat se přenést z jakékoli naší současné reality do vnitřního světa, kde můžeme prožívat i sdílet nevyhnutelná břemena typická pro jakoukoli lidskou existenci bez ohledu na věk: strach, úzkost, osamělost, nemoc, nejistotu lásky, ztrátu a odmítnutí, někdy i samotnou smrt. Nepochybují, že něco takového prožívala mladá Susan Sontagová, když se podívala na svoji knihovnu a měla pocit, že se dívá na svých padesát přátel. „Kniha byla jako projít zrcadlem. Měla jsem pocit, že můžu jít někam jinam.“²¹ A právě o tom tuto autoři podávají svědectví v komunikačním rozměru čtení, i o tom, co v každém věku znamená odpoutat se sám od sebe a nechat se utřít společností druhých, ať už jde o fiktivní či historické postavy, nebo o samotné autory.

Skutečnost, že by v naší kultuře mohl být tento dar svobodně se ponořit do jiného života prostřednictvím čtení ohrožen, začíná v naší společnosti znepokojovat stále více lidí, včetně týmu NPR (National Public Radio), jehož členové vyjadřovali obavy z této ztráty po celou dobu našeho rozhovoru. Pokud pomalu ztratíme *kognitivní trpělivost* umět se pohroužit do světů stvořených v knihách a do životů a pocitů „přátel“, kteří tento svět obývají, přijdeme o mnohem víc. Částečně to dokážou i některé filmy, což je skvělé, nicméně kvalita tohoto proniknutí do jiných světů se od čtení liší, protože nám ho zprostředkují myšlenky vyjádřené někým jiným. Co bude s mladými čtenáři, kteří se nikdy nesetkají s myšlenkami a povídáními někoho zcela odlišného a nezačnou je chápat? Co bude se staršími čtenáři, kteří začnou ztrácet schopnost vcítit se do lidí mimo okruh svých blízkých a lidí stejného ražení? To je recept na bezděčně nastolenou nevědomost, strach a nedorozumění, které mohou vést k agresivním projevům netolerance, což je pravý opak původního záměru, jaký měla Amerika se svými obyvateli pocházejícími z cizích kultur.

Podobné myšlenky a s nimi spojené naděje jsou častým tématem prací spisovatelky Marilynne Robinsonové, kterou bývalý prezident Barack Obama označil za „specialistku na empatii“. ²² Jedno jejich pozoruhodné setkání proběhlo na Obamovu žádost ještě v době, kdy byl v úřadu, a Robinsonovou navštívil při své cestě do Iowy. Během jejich rozhovoru o různých tématech si Robinsonová postěžovala na rostoucí politickou tendenci některých lidí ve Spojených státech vnímat ostatní, kteří se nějak liší, jako ty „špatné“. Podle ní by mohlo jít „o nebezpečný vývoj z hlediska setrvání demokracie“. ²³ Ať už píše o odmítání humanismu, nebo o schopnosti strachu snižovat hodnotu všeho, co se zastání demokracie snaží bránit, knihy podle ní mají moc, díky níž dokážeme pochopit stav visko druhých lidí. Tuto moc popisuje jako protijed na strach a předsudky, které v sobě lidé často nevědomky nosí. Obama v této souvislosti Robinsonové odpovídal, že to nejdůležitější,

co ví o tom, jak být občanem, se naučil z románů: „Jde o empatii. Souvisí to s tím, jak dokážeme být spokojeni s představou, že svět je složitý a někdy nedává smysl, ale pořád je v něm pravda, kterou stojí za to hledat, a že je třeba nepřestávat se snažit a *pracovat* na tom. A také to souvisí s představou, že je možné navázat kontakt s jinými lidmi, přestože jsou úplně jiní než vy.“ ²⁴

Zoufale realistické lekce empatie, o kterých spolu hovořili Obama s Robinsonovou, můžou začít u prožívání jiných životů. Prohloubí je však až práce, která následuje poté, co se na věc podíváme z jiného úhlu pohledu — když něco přečteme a ono nás to přinutí přezkoumat naše vlastní názory i životy ostatních. Příběh Lucie Berlinové *Manuál pro uklízečky* je toho názorným příkladem. Když jsem se do knihy pustila, vnímala jsem protagonistku, uklízečku, jako někoho, kdo vůbec nevnímá každodenní tragédie, jež proplovávají těsně pod povrchem všude, kde pracuje. Tedy až do té doby, než jsem přečetla poslední větu, která ukončila příběh tímto jejím výrokem: „Konečně můžu plakat.“ ²⁵ Všechno, co jsem o této uklízečce a zároveň vypravěčce předpokládala, se s touto poslední větou sesypalo jako domeček z karet. Všechny moje falešné a omezené závěry vylétly jedním z oken, která se otevřou, jakmile si uvědomíme, že za vším, co čteme, stojí naše předsudky. Ne-pochybují, že záměrem Berlinové bylo právě tohle pokorující poznání každého čtenáře.

Knihy Jamese Carrolly *Christ Actually: The Son of God for the Secular Age* (Skutečný Kristus: Syn boží pro světské časy) popisuje slovy literatury faktu podobnou konfrontaci s jiným úhlem pohledu. V knize vylíčil svoji zkušenost coby mladého, oddaného katolíka, který přečetl *Deník Anne Frankové*. Popsal, jakým způsobem procitl a jak moc ho ovlivnilo, když vstoupil do života této mladé židovské dívky a poznal její naději i neutuchající chuť do života navzdory tomu, že žila uprostřed zuřící nenávisti vůči židům, která nakonec zničila ji i její rodinu. ²⁶

Pohled na svět očima této naprosto cizí dívky byl pro mladého Jamese Carrolla něco jako přechodový rituál. Podstatou každé z jeho knih je jeho potřeba pochopit na nehlubší úrovni jiný pohled na věc, ať už jde o válku ve Vietnamu, či německé koncentrační tábory. Tato potřeba je patrná jak z knihy *American Requiem: God, My Father, and the War That Came Between Us* (Requiem po americku: Bůh, můj otec a válka, která vstoupila mezi nás), kde nezapomenutelným způsobem líčí spory se svým otcem, armádním generálem, během vietnamské krize, či z knihy *Constantine's Sword: The Church and the Jews: A History* (Konstantinův meč: Dějiny církve a židovství), v níž popisuje vztah mezi židovstvím a křesťanstvím.

V knize *Christ Actually* pomocí života a myšlenek německého teologa z počátku dvacátého století Dietricha Bonhoeffera²⁷ zdůraznil životně důležité důsledky selhání člověka ve své snaze podívat se na věc očima někoho jiného. Bonhoeffer nejdříve z kazatelny a poté z vězeňské cely neochvějně psal a kázal o tragické neschopnosti lidí v té době chápat historickou postavu Ježíše jako žida a současně chápat perzekuce židů v Německu z jejich úhlu pohledu. V samotném srdci jeho poslední práce stojí otázka: Jak by historický Kristus ve skutečnosti reagoval na nacistické Německo? Jen ten, kdo se ozve ve prospěch židů, jak tvrdil, může „zpívat gregoriánské chorály“.²⁸ Tento závěr ho přivedl k tomu, aby jednal proti vlastnímu náboženskému přesvědčení a názoru na vraždu a přispěl ke dvěma neúspěšným pokusům o Hitlerův život. Nakonec byl zabit v koncentračním táboře na přímý rozkaz Führerova zástupce.

Tento dopis píšou v době, kdy miliony uprchlíků, z nichž většina jsou muslimové, opouštějí ořesné podmínky, ve kterých žijí, a snaží se dostat do Evropy. Spojených států nebo kamkoli, kde by mohli znovu žít jako dřív. Tento dopis píšou v den, kdy mladý Palestinec v Izraeli zabil židovského chlapce od nás z Bostonu, jenž tam trávil roční přestávku před studiem na univerzitě, protože ho vnímal jako „nepřítele“. Rozvojem i těch nehlubších forem čtení nezabráníme všem takovým tra-

gédiím, ale pochopíme-li svět z pohledu jiných lidských bytostí, získáme svěží a rozmanité důvody, proč hledat alternativní cesty plné soucitu a pochopení, jak se na světě chovat k ostatním lidem. Ať jde o nevinné muslimské děti podstupující nebezpečné cesty přes moře, nebo nevinného židovského chlapce z bostonské školy Maimonides, kteří byli zabiti kilometry a kilometry daleko od svých domovů.

Zneklidňuje mě nicméně skutečnost, že aniž si toho většina z nás je vědoma, donedávna včetně mě, začalo u mladých lidí docházet k nečekanému úpadku empatie. Sherry Turkleová, vědecká pracovnice z Massachusettského technologického institutu, popsala studii Sary Konrathové a její výzkumné skupiny při Stanfordské univerzitě, která ukázala čtyřicetiprocentní snížení empatie u mladých lidí za uplynulá dvě desetiletí, přičemž k neprudšímu sestupu došlo za posledních deset let.²⁹ Turkleová připsuje ztrátu empatie z velké části neschopnosti mladých lidí orientovat se ve svém online světě, aniž přitom ztratí přehled o svých skutečných vztazích v reálném čase. Podle ní technologie způsobují naše odloučení, čímž mění nejen to, kým jsme jakožto jednotlivci, ale také kým jsme jeden druhému.³⁰

Čtení na nehlubších úrovních může představovat jednu složku protilátky na zmíněný trend odklonu od empatie. Ovšem nenechte se mýlit: empatie se netýká pouze soucitu s ostatními, její důležitost sahá mnohem dál. Mluvíme-li o empatii, hovoříme také o hlubokém porozumění Druhému, což je ve světě, kde stále sílí propojení mezi rozdílnými kulturami, naprosto nezbytná dovednost. Výzkum v oblasti kognitivních neurověd naznačuje, že to, čemu v této knize říkám umění zaujmout jiný úhel pohledu, představuje složitou kombinaci kognitivních, sociálních a emočních procesů, které po sobě zanechávají rozsáhlé stopy ve čtecí dráze našeho mozku. Německá neurovědkyně Tania Singerová svým výzkumem v oblasti neurozobrazování rozšířila původní konceptualizaci empatie, aby ukázala, že zahrnuje celé pocitovo-myšlenkové síť

spojující zrak, jazyk a kognici s rozsáhlými podkorovými sítěmi. Singerová zdůrazňuje, že tato rozšířená síť zahrnuje kromě dalších oblastí i vysoce propojené neuronové sítě pro teorii mysli včetně insulárního laloku koncového mozku a cingulární korové oblasti, které slouží k propojení velkých oblastí lidského mozku. Teorie mysli pojednává o základní lidské schopnosti vnímat, analyzovat a interpretovat myšlenky a pocity ostatních lidí, s nimiž jsme v kontaktu. Tato schopnost je méně vyvinutá u mnoha jedinců s poruchami autistického spektra a zcela chybí při patologickém stavu zvaném *alexitymie*. Singerová se svými kolegy popisuje, jak jsou obrovské neurony v těchto oblastech jedinečně uzpůsobené k extrémně rychlé komunikaci, která při empatii musí nutně probíhat mezi těmito a dalšími korovými i podkorovými oblastmi mozku, dokonce včetně korového motorického centra.³¹

Ač se může zdát, že od čtení k aktivaci motorické kůry jde o metaforický velký skok, ve skutečnosti je to spíše doslovně korové „poskočení“. Znovu si vybavte pomíjivý obraz, který jste si vyvolali v mysli při čtení posledního dopisu, postavu Anny Kareniny, jak skáče do kolejiště. Ti z vás, kteří tuto část přečetli v Tolstého románu, *skočili s ní*. Stejně neurony, které zapojíte, když pohybujete nohama i celým tělem, se se vši pravděpodobností aktivovaly i tehdy, když jste četli, jak Anna skočila pod vlak. Ve chvíli, kdy jste se nejen vcítili do jejího zoufalství, ale přidáním některých zrcadlových neuronů se zoufalství projevilo i motoricky, se aktivovalo velké množství různých částí vašeho mozku.³²

I když se zdá, že zrcadlové neurony jsou spíše velice populární než plně prozkoumané a pochopené, při čtení sehrávají fascinující roli. Odbornice na literaturu osmnáctého století Natalie Phillipsová se sešla s neurovědci ze Stanfordovy univerzity nad studií s tím jistě nejzvláštějším názvem v této oblasti výzkumu: Váš mozek a Jane Austenová. V centru jejich pozornosti bylo, co se stane, když čteme beletrii různými způsoby, tedy zda věnujeme, nebo nevěnujeme čtení „zvyššou

pozornost“. (Vzpomeňte si na dva úryvky od Francise Collinse.) Phillipsová a její kolegové zjistili, že když čteme úryvek beletrie „pozorně“, aktivujeme oblasti mozku související s tím, co postavy v díle dělají a cítí. Stručně řečeno, Phillipsová i její kolegové byli velice překvapeni, že i když jen požádali studenty literatury, aby text četli buď pozorně, nebo jen jako rozptýlení, přineslo to rozdílné výsledky. Pokaždé došlo k aktivaci různých oblastí mozku, včetně řady míst spojených s pohybem a dotekem.³³

Neurovědci z univerzity Emory a York v podobné práci ukázali, jak jsou aktivovány neuronové sítě v oblastech zodpovědných za dotek, tedy v somatosenzorické oblasti mozkové kůry, když čteme metaforické popisy struktury či konzistence, a podobně jak jsou aktivovány motorické neurony, když čteme o pohybu. Takže když čteme o hedvábné sukni Emmy Bovaryové, aktivují se mozkové oblasti související s dotekem, čteme-li, jak klopýtá z kočáru, aby se dostala ke svému mladému, nestálému milenci Leonovi, v motorické části mozkové kůry se aktivují oblasti zodpovědné za pohyb, a velice pravděpodobně i mnoho oblastí spojených s emocemi.³⁴

Jmenované studie patří k prvním mezi stále narůstajícím počtem prací na téma empatie a umění jiného úhlu pohledu v literatuře z pohledu neurověd. Kognitivní vědec Keith Oatley, který se zabývá psychologii beletristické literatury, prokázal silný vztah mezi čtením beletrie a zapojením kognitivních procesů, o nichž víme, že jsou základem empatie i teorie mysli. Oatley se svým kolegou Raymondem Marem z Univerzity York naznačili, že proces, při němž během čtení přijímáme za své vědomí někoho jiného,³⁵ i podstata obsahu beletristického díla — kde jde často o velké emoce a životní konflikty — nejen obohacují naši empatii, ale také reprezentují to, co psycholog a literární vědec Frank Hakemulder nazval „morální laboratorii“.³⁶ Z tohoto pohledu náš mozek při čtení beletrie aktivně simuluje vědomí jiné osoby, včetně těch, o kterých by se nám jinak ani nesnilo, že je můžeme znát. Umožňuje nám to

Naše základní znalosti

...co je každý z nás, ne-li kombinace zkušeností, informací, knih, jež jsme přečetli? [...] Každý život je encyklopedie, knihovna.

— ITALO CALVINO³⁸

Spousta čtenářů na prvním stupni základní školy by dokázala dekódovat Hemingwayův příběh o šesti slovech, ale na to, aby dokázali odvodit jeho skrytý smysl nebo prožívali při jeho čtení stejné emoce jako já nebo vy, by jim chyběly základní znalosti. Vše, co v životě přečteme, obohacuje naši zásobu vědomostí, která je základem naší schopnosti chápat a předvídat, cokoli čteme.

Zásobárnou vědomostí nemyslím jen fakta, i když ta tam samozřejmě patří také. Někteří z našich nejlepších spisovatelů se výmluvně vyjádřili o tom, jak čtení knih jejich životy obohatilo o pojmový „stavební materiál“. Alberto Manguel zdůrazňuje tuto základní komponentu hlubokého čtení ve své překrásné knize *Dějiny čtení*, v níž píše, že čtení má kumulativní charakter.³⁹ Jako dospívající chlapec pracoval Manguel v knihkupectví Pygmalion v Buenos Aires. V tomto obchodě se setkal s jeho nejproslulejším zákazníkem, slavným argentinským spisovatelem Jorgem Luisem Borgesem. Borges tam chodil často, a to nejen proto, aby se porozhlédl po nových knihách, ale hlavně po nových čtenářích. Po padesátce začal přicházet o zrak, a tak si najímal jednoho člověka z knihkupectví za druhým, aby mu předčítali. Příhoda, jak začal Manguel Borgesovi předčítat, patří mezi nejdramatičtější příběhy o dvou uznávaných spisovatelích, z nichž jeden už byl světově proslulý, zatímco na druhého jeho první kniha teprve čekala. Každou knihu, kterou Manguel napsal, od *A Reader on Reading* (Čtenář: O čtení) po *Knihovnu v noci*, prostupuje vše, co se v osobní Borgesově knihovně naučil, tedy fakt, že knihy mají zásadní vliv na životy a uložené vědomosti svého čtenáře.

si alespoň na chvíli vyzkoušet, co skutečně znamená být někým jiným, se všemi podobnými a často naprosto odlišnými emocemi a starostmi, které řídí jeho život. Čtecí dráha je takovými simulacemi propletená stejně jako náš každodenní život a jako životy těch, kteří prožívají život někoho jiného.

Spisovatelka Jane Smileyová se obává, že právě tento rozměr beletrie je v naší kultuře nejvíce ohrožen: „Hádám, že technologie samy o sobě romány nezahubí. [...] Romány však mohou skončit na vedlejší koleji. [...] Když na to dojde, naše společnost zhrubne a bude terorizována lidmi [...] kteří v žádném případě nerozumějí nám ani jeden druhému.“³⁷ Je to mrazivá připomínka toho, jak důležitý je pro lidské bytosti život s knihou, chceme-li vytvářet stále uvědomělejší demokratickou společnost pro všechny.

Součástí empatie jsou tedy jak vědomosti, tak pocity. Být empatický znamená nechat staré domněnky za sebou a prohlubovat intelektuální porozumění jinému člověku, jinému náboženství, jiné kultuře i jiné době. V tuto chvíli naši kolektivní historie může naše schopnost poznávat ostatní lidi s pochopením a účastí fungovat jako ten nejlepší protijed na „kulturu lhostejnosti“, jak ji popisují duchovní vůdci jako dalajlama, biskup Desmond Tutu a papež František. Může nám posloužit i jako ten nejlepší most k ostatním, se kterými musíme spolupracovat, a tedy jako cesta k budování bezpečnějšího světa pro všechny jeho obyvatele. Prostřednictvím soucitu a porozumění myšlení druhých můžeme ve velice speciálním kognitivním prostoru v rámci čtecí dráhy mozku postupně rozložit naši přechod i předsudky.

Nově vznikající práce o empatii ve čtecí dráze mozku ilustrují z fyziologického, kognitivního, politického a kulturního hlediska, jak je důležité, aby myšlenky a emoce byly ve čtecí dráze každého člověka propojeny. Kvalita našeho myšlení závisí na našich základních znalostech a pocitech, se kterými pracujeme.

Jak práce, tak osobní život Manguela i Borgese nám nabízejí pohled na nedocenitelný význam znalostí, které se k nám dostávají prostřednictvím čtení. Mě zajímá, co čteme i jak to čteme. Poskytuje nám obsah čteného v současném prostředí dostatečné základní znalosti, abychom dostáli konkrétním požadavkům života v jednadvacátém století a vytvořili si v budoucnu dráhu hlubokého čtení? Zdá se, že jsme se jako společnost posunuli od skupiny zkušených čtenářů s jedinečnou osobní, vnitřní platformou základních znalostí ke skupině čtenářů, kteří jsou stále závislejší na totožných, vnějších zdrojích znalostí. Chci vědět, jaké následky ponese a jakou cenu zaplatíme za ztrátu těchto jedinečných vnitřních zdrojů vědění, aniž přitom ztratíme ze zřetel mimořádný dar, jehož se nám dostalo v podobě nadbytku informací, které navíc máme na dosah ruky.

Albert Einstein řekl, že naše teorie o světě určuje, co vidíme kolem sebe. U čtení platí totéž. Chceme-li vidět a hodnotit nové informace, ať už z jakéhokoli média, musíme mít svoji vlastní doménu, vlastní sadu faktů. Pokud se skvělý futurolog Ray Kurzweil neplere, bude možné všechny vnější zdroje informací a znalostí implantovat do lidského mozku.⁴⁰ Ovšem v současnosti to z technologického, fyziologického ani etického hlediska nepřipadá v úvahu. Prozatím jsou naše základní znalosti pro zbytek hlubokého čtení stejně nepostradatelné, jako byla sůl pro vepřové krále Leara, a možná i stejně málo oceňované, dokud nezačnou mizet. Vztah mezi tím, co čteme a co známe, se od základu mění, jakmile se začneme předčasně a příliš spoléhat na vnější zdroje vědomostí. Musíme umět používat vlastní znalosti, chceme-li pochopit nové informace a dokázat je interpretovat, vyvozovat z nich závěry a podrobit je kritické analýze. Jediná alternativa už začíná získávat zřetelné obrysy: budeme čím dál tím ovlivnitelnějšími lidskými bytostmi, které se čím dál tím snáz nechají vést pochybnými a někdy i falešnými informacemi, jež budeme považovat za znalosti. Nebo nám to v horším případě bude jedno.

Odpověď na podobný scénář máme přímo před sebou: tkví v recipročním vztahu mezi základními znalostmi a hlubokým čtením. Když čtete pozorně, budete schopni rozpoznat, co je pravda, a přidat to ke všemu, co už znáte. Ralph Waldo Emerson popsal tento aspekt čtení ve svoji pozoruhodné přednášce s názvem „Americký akademik“: „Když je mysl posílena prací a vynalézavostí, každá stránka jakékoli knihy, kterou čteme, se rozsvítí množstvím skrytých významů. Každá věta bude dvojnásob důležitá.“⁴¹ Kognitivní psycholog Keith Stanovich před časem v rámci výzkumu čtení naznačil něco podobného o vývoji znalosti slov. Prohlásil, že v dětství se bohatá slovní zásoba stává ještě bohatší a chudá ještě chudší. Tento fenomén nazval „Matroušův efekt“ podle novozákonního Matoušova evangelia.⁴² Existuje i „Matoušův-Emersonův efekt“ týkající se základních znalostí: ti, kteří hodně a dobře čtou, získávají dostatek zdrojů, jež mohou při čtení uplatnit; ti, kteří tolik nečtou, nemají do čtení co vkládat, což pro ně v důsledku znamená méně podkladů, na základě kterých by mohli vyvozovat, dedukovat či uplatňovat analogické myšlení. Zároveň jsou náchylnější stát se oběťmi neověřených informací, jako jsou falešné zprávy nebo úplné výmysly. *Náš mládež nebude vědět, co neví.*

Platí to i pro všechny ostatní. Bez dostatečných základních znalostí se ostatní procesy hlubokého čtení zapojí méně často. To může vést k situaci, kdy spousta lidí nikdy nepřekona hranice toho, co už ví. Aby se mohly naše vědomosti rozvíjet, musíme svoje základní znalosti neustále doplňovat. Paradoxem je, že nejčastějším zdrojem faktických informací v dnešní době jsou externí zdroje, které nikdo neposuzuje a nejsou žádným způsobem ověřovány. Jak tyto informace rozebereme a použijeme a zda přestaneme při hodnocení nových informací zapojovat důležitě, ale časově náročné procesy, zásadním způsobem ovlivní naši budoucnost. Chybí-li kontrola a rovnováha, jež nám poskytuje jak obsah našich znalostí, tak naše analytické procesy, riskujeme, že budeme upřednostňovat

a vstřebávat dostupné informace, aniž se zamyslíme nad tím, zda jsou kvalitní, přesné a nezátížené vnějšími motivacemi a předsudky.⁴³

Je třeba se ujistit, že se lidé nechytí do pasti toho, co Edward Tenner popsal následovně: „Byla by ostuda, kdyby vynikající technologie skončily jako hrozba toho druhu intelektu, který je vytvořil.“⁴⁴ Gerald Beasley, ředitel knihovny Albertské univerzity, hovořil na nedávné konferenci o účincích digitalizace na osud knih: „Momentální situace je neřešitelná. A dokud nebude řešitelná, musíme být ochránci charakteristických znaků knihy.“⁴⁵ Totéž platí pro ochranu charakteristických znaků čtenáře, které začínají a končí u čtenářových znalostí.

Louis Pasteur v jednom z nejslavnějších výroků o vědeckých průlomech napsal: „Štěstí přejí připraveným.“⁴⁶ Toto elegantní prohlášení by mohlo stejně dobře popisovat roli základních znalostí v mozku při hlubokém čtení. Představuje náležitý přechod od způsobu, jakým zapojujeme svoji připravěnou mysl, do toho, co čteme, přes využívání analogických dovedností k analýze informací, které vytváříme, až k využití takto předpřipravených myšlenek jako podstatu zcela nových nápadů a poznání.

Na tyto další procesy je vás třeba náležitě připravit, a proto tuto část zakončím na lehkou notu s pomocí další extra krátké povídky od autorky science fiction Eileen Gunnové. Jejích šest slov, údajně o cestování vesmírem, bude možná vyžadovat několik kmenových (v originálu STEM)⁴⁷ buněk navíc...

Počítáči, uzali jsme si baterie?

*Počítáči...*⁴⁸

Analytické procesy při hlubokém čtení

Bez pojmů nemohou být myšlenky a bez analogie nemohou být pojmy... analogie je tělo i duše myšlení.

— DOUGLAS HOFSTADTER
A EMMANUEL SANDER⁴⁹

Jistě není náhoda, že metody práce či výzkumu, které považujeme za vědecké, jsou charakteristické pro řadu nejsložitějších kognitivních procesů, jež uplatňujeme během hlubokého čtení. Abychom se dobrali podstaty věci — ať už ve vědě, v běžném životě, či v textu —, je třeba pozorovat, stanovit hypotézu, předvídat na základě usuzování a dedukce, testovat a hodnotit, interpretovat a vyvozovat závěry, a pokud je to možné, pokusit se tyto závěry opakovaním testů potvrdit. Během prvních milisekund čtení shromažďujeme to, co vnímáme, a zapojujeme i své pozorování. Jak napsal kognitivní vědec Douglas Hofstadter, analogické usuzování slouží jako most mezi tím, co vidíme, a tím, co víme (základní znalosti), a vede nás k vytváření nových pojmů a hypotéz. Tyto hypotézy pomáhají řídit uplatňování inferenčních schopností, jako je dedukce a indukce, a ve správnou chvíli vedou k hodnocení a kritické analýze toho, co si myslíme, že naše pozorování a závěry znamenají. Z nich čerpáme interpretace všech předešlých událostí, a pokud máme opravdu štěstí, dospějeme k závěrům, které povedou k explozím nových poznání. Srdcem čtení je poezie i věda.

Která z vědeckých metod se uplatní, záleží z velké části na zkušenostech čtenáře a čteném obsahu. Čteme-li například vědecký článek o zrcadlových neuronech v motorickém systému od parmského neurovědece Leonarda Fogassiho, musíme zhodnotit, zda předložené koncepty, hypotézy a závěry vycházejí z dřívějších zjištění, jestli byly použity ověřitelné metody

hodnocení a je možné je zopakovat a zda závěry a interpretace odpovídají uvedeným datům.⁵⁰ V průběhu tohoto procesu používáme skutečný arzenál analogických, inferenčních a analytických postupů. Od profesora Fogassioho se naučíme spoustu věcí, které se stanou součástí našich budoucích základních znalostí.

ANALOGIE A ODVOZOVÁNÍ

Na druhou stranu, čteme-li básně Wallace Stevense nebo pojednání současného filozofa Marka Greifa v knize esejů *Against Everything* (Proti všemu),⁵¹ můžeme odvozovat zcela jiným způsobem a zároveň používat širší škálu emocí, než když čteme o... no například o motorických neuronech. Čtení, tedy alespoň hluboké čtení, vyžaduje zapojení analogického usuzování a odvozování, pokud chceme ve čteném textu odkryt všechny vrstvy významů. V úvodu jednoho Greifova filozofického zahlabování nad tím, co a proč děláme v běžném životě, jsem porovnála zřejmé a méně zřejmé důvody, proč cvičím. V Greifově posilovně, jak ji vidí on, bych nechtěla strávit ani minutu. Všechno to chrčení, sténání a dokonale předváděné techniky rádo by Amazonek a Prométheů by dokázalo obrátit kohokoli proti čemukoli, o co se právě pokouší. Ale já se na cvičení dívám jinak a to přesně je Greifův překrásný a podivný úmysl: přiměje nás prozkoumat naše základní aktivity a motivy, abychom se zamysleli nad tím, jak nakládáme se svým „vášnivým a vzácným životem“.⁵²

Greifovo povykování, které se jen naoko staví proti všemu, je skvělým příkladem, jak nám analytické myšlení a inferenční usuzování pomáhají pochopit vše, co se ukrývá pod povrchem stále složitějšího světa, který zkoumá. Čím víc víme, tím víc analogií můžeme vyvozovat a pomocí nich odvozovat, dedukovat, analyzovat a hodnotit svoje předpoklady. To vše obohacuje a vylepšuje naši rozrůstající se vnitřní základnu znalostí. Opak platí úplně stejně, jen přináší tvrdé důsledky pro současnou i budoucí společnost: čím méně víme, tím méně

možností máme vyvozovat analogie, vylepšovat svoje odvozovací a analytické schopnosti nebo rozšiřovat a aplikovat svoje obecné znalosti.

Sherlock Holmes nám slouží jako mistrovský příklad, jak pečlivé pozorování, široká základna znalostí a analogické usuzování vedou k závěrům, které nás nepřestávají udivovat. V jádru našeho věcného okouzlení geniálním detektivem sira Arthura Conana Doylea je jeho fascinující způsob vyvozování brilantních závěrů z těch nejprozaičtějších zdrojů informací, jako jsou například dva krátké (spíše než dlouhé) hnědé psí chlupy na pravé nohavici kalhot a několik menších, ještě nezahojených škrábanců na levé ruce; náznak vlhkosti stále patrné pod klopou kabátu; útržek jednosměrné jízdenky ze čtvrté hodiny odpolední z Cambridge do Londýna. Voilà! Z rozduchaného profesora s vlhkým rožkem jízdenky vykukujícím z jeho náprsní kapsy je náhle hlavní podezřelý. Trikrát lhal: poprvé o tom, zda se nacházel poblíž vlakové stanice v deštivé Cambridgi; podruhé, kde byl kolem čtvrté hodiny, v čase vraždy; a potřetí, zda se v poslední době setkal s nešťastnou obětí a jejím stejně nešťastným hnědým krátkosrstým Jack Russell teriérem (plemeno, které dokáže bez ustání hlasitě štěkat, což byl zřejmě i důvod jeho smutného skonu).

Holmesovy metody, které na obou březích Atlantiku slouží jako základ jednoho detektivního seriálu za druhým, rezonují s naší vlastní schopností vyvozovat závěry, přestože ta jeho je fiktivní a naše má něco navíc. Chceme-li sami odhalit tajemství v tom, co čteme, často na rozdíl od Holmese (zejména jeho asiální podoby skvěle ztvárněné Benedictem Cumberbatchem), ale spíše jako důvtipná slečna Marplová kombinujeme schopnost odvozování s empatií a uměním podívat se na věc očima jiného člověka.

Náš mozek upřednostňuje metody slečny Marplové. Husité sítě v naší pravé a levé prefrontální kůře podrobí čtený text analýze a pak přijdou se svými predikcemi. Ty dále proudí jakýmsi interním systémem vzájemného hodnocení, který

posoudí důležitost každé z hypotéz.⁵³ Některé výzkumy skutečně naznačují, že levá prefrontální oblast propojuje pozorování s vyvozenými závěry a začne chrlit jednu hypotézu za druhou.⁵⁴ Mezitím pravá prefrontální oblast vyhodnotí důležitost těchto predikcí, levé straně pošle zpět svoje hodnocení a ta vynese konečný rozsudek. Je to podobné jako pozorovat provádění vědecké metody v praxi, jen s tím rozdílem, že při čtení se zapojují a v konečných řešeních figurují i sítě pro empatii a teorii mysli. Z dlouhodobého hlediska jsou výhodnější smíšené metody využívání analogických a inferenčních procesů a procesů založených na empatii, které mozek zapojuje při hlubokém čtení, než metody Sherlocka Holmesa. To je deduce!

Důsledné posilování vazeb mezi analogickými a inferenčními procesy, empatií a základními znalostmi nám bude užitečné i mimo četbu. Když se při čtení učíme tyto procesy znovu a znovu propojovat, je pro nás potom snazší aplikovat je i jinde v životě, rozlišovat mezi svými motivy a záměry a s čím dál větším důvtipem a možná i moudrostí chápat, proč ostatní lidé přemýšlejí a cítí způsobem, jakým to dělají. Nejen že tím vytváříme základ pro soucinnou stránku empatie, ale přispíváme i ke strategickému myšlení.

Něčmně jak zmínil Barack Obama, posilování těchto procesů se neobejde bez práce a tréninku, ale ani se nemění, pokud je nepoužíváme. Základní neurologický princip „používej to, nebo o to přijdeš“ platí od začátku do konce i pro všechny procesy hlubokého čtení. Ještě důležitější je, že tento princip platí pro celou plasticitou čtecí dráhu mozku. Pouze v případě, že budeme stále rozvíjet a používat svoje komplexní analogické a inferenční dovednosti, zachovají neuronové sítě, které jsou jejich základem, naši schopnost být uvážlivými, kritickými analyticky vědomostí, a ne jen pasivními konzumenty informací.

KRITICKÁ ANALÝZA

Takové tvrzení nevyhnutelně vede k tomu, že kritická analýza hraje v dráze hlubokého čtení klíčovou integrační roli. O kritickém myšlení toho bylo napsáno at už z hlediska vědy, literatury, vzdělávání, či poezie mnohem víc než o jiných procesech hlubokého čtení, protože zaujímá stěžejní místo při utváření intelektu. I přesto je kritické myšlení nadále stejně složitě popsáno jako ho rozvíjet. Z pohledu mozku čtenáře představuje kritické myšlení plný výčet vědeckých postupů. Slučuje obsah textu s našimi základními znalostmi, analogiemi, dedukcemi, indukce i odvozování a poté pomocí této syntézy hodnotí autorovy skryté předpoklady, interpretace a závěry. Pečlivé utváření kritického usuzování představuje nejlepší způsob, jak další generace ochránit před manipulativními a povrchními informacemi, a je jedno, zda jejich zdrojem bude tištěný text, nebo monitor.

To znamená, že časová náročnost a nutné úsilí spojené s rozvojem všech aspektů kritického myšlení z něj v kultuře, která odměňuje bezprostřední, snadná a účinná řešení, dělají stále angažovanější subjekt. Většina z nás věří, že kritické myšlení trénuje. Pokud však k sobě budeme skutečně upřímní, uvědomíme si, že to děláme v mnohem menší míře, než si myslíme. Věříme, že si na to vyhradíme čas „později“, což je náš neviditelný odpadkový koš plný zmařených plánů.

Literární vědec Mark Edmundson si ve své chvályhodné knize *Why read?* (Proč číst?) klade otázku: „Co přesně je kritické myšlení?“ Vysvětluje, že součástí kritického myšlení je moc prozkoumat a případně odkrýt osobní názory a přesvědčení. Dále se ptá: „K čemu je tato moc kritického myšlení dobrá, pokud sami v něco nevěříte a nejste otevření možnosti svoje názory přehodnotit? To, čemu se říká kritické myšlení, se zpravidla neodvíjí z žádné předem nastavené polohy.“⁵⁵

Edmundson tímto způsobem popisuje dvě navzájem souvisící ohrožení kritického myšlení, o kterých se moc nemluví. První z nich nastává, stane-li se jakýkoli mocný rámec chápání

našeho světa (jako jsou politické či náboženské názory) tak neproniknutelný, že se nedokáže změnit, a je-li natolik rigidně udržovaný, že zcela zneprůhlední jakékoli odlišné myšlení, i kdyby vycházelo z důkazů či morálky.

Druhé ohrožení podle Edmunda představuje naprostá absence jakéhokoli rozvinutého systému osobních názorů u mladých lidí, kteří buď dostatečně neznají dřívější systémy myšlení (ke kterým přispěli například Sigmund Freud, Charles Darwin nebo Noam Chomsky), nebo jsou příliš netrpěliví na to, aby je prozkoumali a poučili se z nich. Výsledkem je jejich zakrnělá schopnost učit se tomu typu kritického myšlení, jež je pro hlubší chápání nezbytné. Intelektuální bezcílné bloudění a udržování způsobu myšlení, které nepovoluje žádné otázky, ohrožuje kritické myšlení nás všech.

Ke kritickému myšlení nikdy nedochází jen tak. Před lety vzal izraelský filozof Moše Halbertal naši rodinu, abychom si prohlédli školu v Me'a Še'arimu, ultraortodoxní čtvrti Jeruzaléma, do které bychom se jinak nedostali. Halbertalovo dílo o etice a morálce je plně jeho hlubokých, někdy kontroverzních zamýšlení nad jedněmi z nejsložitějších politických a duchovních problémů, jimž čelí současný svět, včetně etického kodexu izraelských obranných sil, který pomáhal psát.⁵⁶ Podívala jsem se z okna a viděla mladé chlapce se povalovat, modlit, zpívat a dohadovat se o možných interpretacích jednotlivých veršů Tóry.⁵⁷ Nikdo nepředpokládal jednu správnou interpretaci, spíše se na často holých větách textu uplatňovaly celé dějiny komentářů. Od těchto mladých čtenářů se očekávalo, že pro výchozí bod svých vlastních znalostí využijí pochopení vědomostí minulých, které v tomto případě představovala staletí výměn názorů.⁵⁸

Něco podobného tomuto typu intelektuální analýzy se odehrává v rámci nehlubších forem čtení, kde probíhají tam a zpět možné interpretace textu, spojují se základní znalosti s empatií a vyvozené závěry s kritickou analýzou. Kritická analýza tedy ve svojí nejhlubší formě představuje nejlepší možný způsob

integrace předchozích, tvrdě dobývaných myšlenek a pocitů, což je jednoduše ta nejlepší příprava na zcela nové chápání věci. Stejně úžasným způsobem, jakým dokážou slova odhalit další pojmy, které je přesahují, se tento druh kritického myšlení okamžitě stává katolickým, talmudickým mostem k novým myšlenkám.

Generativní procesy hlubokého čtení

Vhled je prchavý okamžik, během kterého zahlédneme obrovskou zásobu znalostí v mozku, o níž nevíme. Mozková kúra tak s námi sdílí jedno ze svých tajemství.

— JONAH LEHRER⁵⁹

Konečně se dostáváme na konec celého procesu čtení. Vhled je vrcholem několika typů zkoumání, které jsme uplatnili na to, co jsme prozatím přečetli: informace získané z textu, spojení s našimi nejlepšími myšlenkami i pocity, získané kritické závěry a dále ještě nezmapovaný skok do kognitivního prostoru, v němž můžeme příležitostně zahlédnout zcela nové myšlenky. Jak říká filozof Michael Patrick Lynch: „Uvědomění přichází jako blesk z čistého nebe. [...] Náhlý vhled [...] je, jako když se otevřou dveře, je to jako Heideggerovo ‚odhalení‘. Člověk zapůsobí tak, že otevře dveře. A na něj pak působí to, co za nimi uvidí. Pochopení je druh odhalení.“⁶⁰

Prchavá povaha prožitku hlubokého prožření nijak nezmenšuje dojem, který v nás zanechá. Zvu vás, abyste se na chvíli zastavili, zatímco čtete tuto poslední část dopisu, a zamysleli se nad některými ze svých nejdůležitějších postřehů. Nejdříve však „podbarvím“ vaše vzpomínky. Dám vám tři příklady z různých období svého čtenářského života — dva z beletrie a jeden z vědeckého textu. První příklad je opět z Rilkeho, ne z jeho *Dopisů*, ale z té nejméně pravděpodobné sbírky povídek *Příběhy*

o *milém Pánubobu*.⁶¹ Tyto citlivé příběhy jsem četla, když mi bylo dvacet, a nikdy nezapomenu, jaká křehká poznání jsem si z nich odnesla. V jedné z povídek si mezi sebou děti předávaly a postupně se staraly o něco, čemu upřímně věřily, že je Bůh. Teď až do chvíle, než nejmenší z dětí „To“ ztratilo. Den přešel v noc, ostatní děti odešly domů, jen to nejmenší zůstalo, aby dál zoufale a marně hledalo. Holčička se všech kolemjdoucích ptala, zda by jí nemohli pomoci najít Boha, ale nikdo nemohl. Když už se zdálo, že není žádná naděje, objevil se zničehonic cizí muž. Sklonil se k holčičce a řekl jí, že neví, kde najít Boha, ale že právě na zemi objevil malý náprstek.

Stále si pamatuji mrazení po celém těle, které mi způsobila čirá radost z toho, že to malé děvčátko znovu drží „Boha“ v bezpečí své dlaně. Vnímala jsem, s jakou něhou Rilke splétal svoje myšlenky o dětské víře a jak se drobný náprstek stal novou formou v řadě nekonečných způsobů, jakými se my lidé pokoušíme „držet“ Boha. Zároveň jsem si uvědomila, kolik prozření nás dostihne nepřímou, jak to popisuje Shakespeareův Polonius. Nepřímou se pomalu, ale možná o to víc neomylně dobereme k těm nepřijemnějším „aha“ momentům.

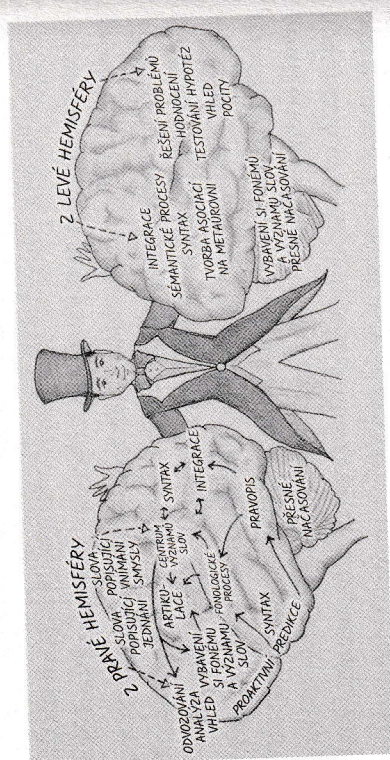
V poslední době se pro mě knihou poznání stal román *Gi-lead* Marilynne Robinsonové.⁶² Tato kniha se rok po roce mění zároveň se mnou. Reverend John Ames se v tomto tichém příběhu, který se odehrává v čase a místě, kde, jak se zdá, se vůbec nic neděje, snaží prostřednictvím dopisů zachovat vzpomínky pro svého malého synka. Rád by mu tímto způsobem předával moudrost svojí generace i dlouho poté, co už sám nebude na světě. Jen málo beletristických prací dokázalo tak obratně vykreslit některé z nejobtížněji uchopitelných a neřešitelných otázek týkajících se víry v Boha, posmrtného života, odpuštění, cti a zárazku naší existence obecně. Snaha tohoto milujícího muže předat svému synovi váhu svých životních myšlenek nás navádí k té nejlaskavější úloze, jakou má prozření při hlubokém čtení: zanechává naše nejlepší myšlenky těm, kteří budou následovat.

Třetí příklad přináší jeden z mých nejoblíbenějších citátů o prozření a tvůrčím myšlení. Je z článku v časopise *Psychological Bulletin* od neurovědce Arna Dietricha a Riam Kansové, v němž shrnují, co o prozření a tvůrčím myšlení víme z neurozobrazovacích studií. V rozčlenění a s údivem, jaké si jen vědci v recenzovaném časopise můžou dovolit, přišli s tímto závěrem: „Dá se říct, že tvořivost je všude.“⁶³ Navzdory tomu, že prošli spousty neurozobrazovacích studií, včetně EEG či ERP, nedokázali najít žádnou přehlednou mapu oblastí, které se zobrazují v okamžiku našich vysoce tvůrčích nápadů. Spíše se zdá, že přitom aktivujeme několik různých oblastí mozku, zejména na prefrontální kůru a přední cingulární gyrus (zminěné už dříve v souvislosti s mnoha dalšími procesy hlubokého čtení, jež zahrnují empatii, analogické a analytické myšlení a jejich vzájemná spojení). Taková zjištění nás možná nepopudí tolik jako téměř dokonalý popis velkého množství procesů, které se sejdou v jednom okamžiku, kdy my, jednotliví čtenáři, přijdeme s jednou novou myšlenkou a vyjádříme ji v rámci „možností i omezení jedné věty“, jak to laskyplně popsal Wendell Berry.

Když my lidé prožíváme poslední milisekundy čtení věty v textu před námi, jsou v tom fakta i tajemství. Ať už pro tento okamžik použijeme krásnou metaforu literárního vědce Philipa Davise, který říká, že „držíme pozice“ a rozjímáme o zkoušenostech,⁶⁴ s nímž přišel neurovědec Stanislas Dehaene, nebo „prostor“,⁶⁵ s nímž přišel neurovědec Stanislas Dehaene, nebo čtenářovo vícekomorové „niterno“ spisovatelky Gish Jenové, v závěrečném okamžiku čtení se ve čtenářově mysli doširoka otevře nový prostor a všechny naše kognitivní i afektivní procesy se stanou čistě věcí pozornosti a reflexe. Z kognitivního ani z fyziologického hlediska tato krátká odmlka nepředstavuje klidný a statický okamžik. Je to velice aktivní chvíle, díky které se můžeme dobrat ještě hlubších poznání vycházejících ze čteného textu, zatímco se probíráme předcházejícími vjemy, pocity a myšlenkami ve snaze dosáhnout na to, co psycholog

dujícím dopise, vlivem plasticity čtenářského mozku se z jeho budoucích iterací v digitálním prostředí stává otázka možných velkých následků — a velké nejistoty.

Se srdečným pozdravem,
Váše autorka

Obrázek 4

William James vnímal a Philip Davis popsal jako „neviditelné produktivní místo [...] mezi jehož slovy, uvnitř nich i za nimi objevíme neviditelnou přítomnost myslí.“⁶⁶ Přestože jakkoli opravovat jejich slova je téměř svatokrádež, dodala bych, že jde o „neviditelnou přítomnost myslí, která čte, co je za slovy, uvnitř nich i mezi nimi“.

Spisovatelé, filozofové a neurovědci nám na tyto závěrečné produktivní chvíle čtení nabízejí různé pohledy. At už konceptualizujeme Emersonovo „dobývání“⁶⁷ jazyka a myšlenek jakkoli, všichni, kdo čtou tuto knihu, vědí, co je třeba hledat: drahocenné myšlenky, které čas od času osvítili naši myslí mimo hranice našich dosavadních myšlenek. V takových okamžicích pro nás hluboké čtení představuje ten nejlepší prostředek, díky němuž dokážeme vystoupit z kruhu našeho dosavadního života.

Zformování čtecí dráhy v mozku představuje v intelektuální historii lidského druhu jedinečný epigenetický úspěch. Hluboké čtení prostřednictvím této dráhy významným způsobem mění, co vnímáme, cítíme a známe, a současně se tím mění, obohacuje o informace a dále zpracovává i dráha samotná. Kresba mozku při četbě od Catherine Stoodleyové zobrazuje, jak je čtecí dráha krásně spleťtá. Jak si však ukážeme v následujícím dopise, vlivem plasticity čtenářského mozku se z jeho budoucích iterací v digitálním prostředí stává otázka možných velkých následků — a velké nejistoty.